

בית הדפוס "האלמנה והאחים ראם" (1789-1940):

היבטים ביבליוגרפיים והיסטוריים / תחיה דגן

תקציר

הכינוי הרווח לתיאור העם היהודי הוא "עם הספר" ולא בכדי; ספרים ליוו אותו מאז היווסדו, החל מספר הספרים - התנ"ך - ולאחר מכן לכל אורך הדורות.

לדבריו של החוקר גרשום שלום:

"העם היהודי, שמצד הווייתו הביולוגית כמעט שלא היה ראוי לתשומת לב יותר מאיזושהו עם אחר מעמי המזרח הקדום שכבר מזמן נכחדו ועברו מן העולם, הופיע בזירת ההיסטוריה ביחד עם הספר שלו...העם והספר כרוכים היו בתודעה העצמית של היהודים ובתודעת העולם" (שלום, תש"ן, עמ' 160).

המהפכה העצומה שהתרחשה בשלהי המאה החמש עשרה עם המצאת הדפוס תרמה, בממדים שקשה להעריך, להפצת הידע והנגשתו לחלקים נרחבים באוכלוסיית העולם. לעם היהודי, עם הספר, הייתה זו אבן דרך משמעותית. החל מתקופה זו עם ישראל בכל תפוצותיו הקים בתי דפוס היכן שרק התאפשר והורשה לכך ע"י השלטונות. אוסף הספרים שהפיקו בתי הדפוס הללו משמשים תיעוד היסטורי ומספקים הצצה להיבטים התרבותיים, הדתיים, האינטלקטואליים והחברתיים של קהילות יהודיות בתקופות ובמקומות שונים.

נוסף על כך, אוסף הספרים משקף את יחסי הגומלין בין הקהילות היהודיות והתרבויות השונות שסבבו אותן. תרגומים של טקסטים משפות מקומיות לעברית, הוספת יצירות העוסקות בסוגיות עכשוויות או הופעתה של ספרות חילונית משמשות דוגמה לאופן שבו המדפיסים היהודים התייחסו להשפעות מבית ומחוץ. באמצעות האוסף ניתן ללמוד על חיי היהודים על כל השינויים והאתגרים שניצבו בפניהם לאורך ההיסטוריה. רעיון זה עומד בבסיסו של המחקר הנוכחי.

עניינו של מחקר זה הוא להתחקות אחר שנות קיומו של בית הדפוס הידוע בכינוי "דפוס האלמנה והאחים ראם", שפעל בוילנה בין השנים 1789-1940, בית דפוס משפחתי שהותיר חותם בל יימחה על המורשת התרבותית של הקהילה היהודית. כך שאפשר יהיה להתרשם מהלך הרוחות של הקהילה היהודית בתקופה של שינויים ותמורות. ביקשנו במחקר הנוכחי לראות כיצד הדברים משתקפים ובאים לידי ביטוי באוסף הספרים של בית דפוס מרכזי זה שפעל לאורך כ-150 שנים.

במהלך תקופה מרשימה זו ידעו בעלי הדפוס לחצים ושינויים מבית ומחוץ; החלטות שלטוניות המשפיעות באופן ישיר על מעמדו של בית הדפוס מחד גיסא ושינויים בהלך רוח דתי והשקפתי מבית מאידך גיסא.

האוסף שנבנה לבדיקה במחקר זה הוא בהתאם למצאי בספריה הלאומית ומכיל 1870 כותרים. ייתכן בהחלט כי ישנם כותרים נוספים שלא נכללו בקובץ הנחקר למרות שיצאו לאור בבית דפוס זה. בכל אופן, להערכתנו, התמונה שהתקבלה מהמצאים שעלו ודאי לא תושפע מכך.

שאלת המחקר המרכזית הייתה "כיצד משתקפים חיי היהודים, על מורכבותם במהלך התקופה המדוברת, באוסף הספרים של דפוס האלמנה והאחים ראם?"

במחקר הנוכחי נבדק האוסף בן 1870 הפריטים. הבדיקה נעשתה על פי האסכולה הצרפתית, המכונה "ספר וחברה", אסכולה המייצגת את התפתחות החשיבה המדעית של המאה ה-20 המתאפיינת, בין היתר, בגישה האינטרדיסציפלינרית, כלומר פתיחות והפריה הדדית בין תחומי דעת שונים. "חוקרי אסכולה זו, בניגוד לביבליוגרפיים, חוקרי הספר המסורתיים, רואים ב"ספר" לא רק נושא למחקר בפני עצמו על צדדיו האמנותיים וההיסטוריים, אלא מקור חשוב להבנת תהליכים ושינויים חברתיים ותרבותיים" (ברוכסון, תשמ"ט, עמ' 41).

מחקר מסוג זה כבר אינו מסתפק בשאלות אינפורמטיביות-כרונולוגיות המתייחסות לתולדות הדפוס אלא פונה לשאלות מההיבט הסוציולוגי-כלכלי ומנסה לברר את השפעתם של הספרים ומעמדם בחברה הנידונה לאורך תקופת זמן. עבודות המחקר שנעשו על פי אסכולת "ספר וחברה" מתבססות, בדרך כלל, על נתוני רקע המהווים פרמטרים קבועים, כגון: אוכלוסייה ושלטון. בהתייחס לתקופה בה עוסק המחקר הנוכחי - סוף המאה ה-18 ועד אמצע המאה ה-20 – זוהי תקופה בה התרחשו תחלופות רבות של שלטון ועימם החוקים הנוגעים לכללי ההדפסה עבור היהודים שבתחום שלטונם. המטרה העיקרית אם כן היא לקבל תובנות על התהליכים הרב-גוניים שעיצבו את החברה בתקופה היסטורית משמעותית זו.

במסגרת המחקר נעשה שימוש בביבליומטריקה, שהיא ענף מחקרי המשתמש בטכניקות איסוף ועיבוד נתונים של טקסט ומידע וניתוחם בכלים סטטיסטיים. על מנת להבין את הרכב האוסף, נשאלו שאלות משנה העוסקות בהיבטים שונים ותחומי ענין בהם עוסקים הכותרים המודפסים. בחינת היבטים אלו בכלים ביבליומטריים הרחיבו את המבט על תמונת אוסף הספרים וסיפקו את המידע הנדרש.

האבחנה הראשית הייתה חלוקה בין ספרי הקודש לספרי החול. במקביל נבדקו מאפיינים נוספים, כגון: כמה ספרים מתוך האוסף היוו אוסף של הדפסה ראשונה וכמה מהספרים הופיעו בהדפסות חוזרות; מהו מגוון השפות בהן הודפסו הספרים; האם הייתה התייחסות לקהל היעד של ספרים אלו; האם הודפסו "הסכמות" לספרים, ואם כן לאלו מביניהם?

פן נוסף שנבדק הוא תחום המכונה "פאראטקסט" - שאינו מתייחס ישירות לתוכן הספר אלא למרכיבים אחרים של הספר התורמים אף הם לחוויית הקורא, כגון: הכותר, עמוד השער, הקדמה, מפתחות.

פילוח המשתנים השונים הוצג בטבלאות ובתרשימים מתאימים. ניתוח הנתונים הציג את הפרשנות העולה מהם ואת המשמעות שלהם בנוגע לשאלת המחקר המרכזית.

ממצאי המחקר העלו כי למרות התמורות שחלו במהלך שנות קיומו של בית הדפוס, הן בסביבה החיצונית והן בתהליכים הפנימיים שהתרחשו בתוככי החברה היהודית, עדיין חלק הארי של הספרים היו אלו השייכים לתחום ספרי הקודש. העובדה כי בבית הדפוס הדפיסו גם ספרי שירה, פרוזה, מדעים וביוגרפיות מעידה כי רוחות ההשכלה שנשבו במהלך התקופה לא פסחו גם על בית הדפוס אם כי במידה מועטה יותר בהשוואה לספרות הקודש. נתון זה מלמד מצד אחד על הרצון של מנהלי הדפוס לדורותיו למצב את עצמו בקונצנזוס השמרני ומאידך גיסא מאפשר להניח כי האוכלוסייה המשכילית, במקביל לזו השמרנית, צרכה ספרות קודש בסיסית לפחות לצורך טקסי יסוד יהודיים שעדיין קוימו.

ניתן לומר כי אוסף הספרים של בית הדפוס "האלמנה והאחים ראם" משקף את דינמיות החיים היהודיים, את ההתאמות, האתגרים והעושר התרבותי של הקהילות היהודיות לאורך תקופת הזמן הנידונה ותורם להבנת חיי היהודים על פני זמן ומרחב.

מספר מערכת: 9926932412405776